

УДК 902 (478)

ОДЯГ ЧЕЛЯДІ І НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ ШЛЯХЕТСЬКОГО ДВОРОГОСПОДАРСТВА НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Владислав БЕЗПАЛЬКО

науковий співробітник відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню одягу робітників у шляхетських маєтках Волині ранньомодерної доби. Розглянуто одяг як складову тогочасних соціальних практик винагороди за службу. Визначено номенклатуру предметів одягу, який був у користуванні челяді та найманих робітників.

Ключові слова: Волинь, челядь, наймити, одяг, служба, повсякдення.

ОДЕЖДА ЧЕЛЯДИ И НАЕМНЫХ РАБОЧИХ ШЛЯХЕТСКОГО ДВОРОХОЗЯЙСТВА НА ВОЛЫНИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI В.

Владислав БЕЗПАЛЬКО

научный сотрудник отдела исторических памятников украиноведения НИИУ

Аннотация. Статья посвящена исследованию одежды работников в шляхетских имениях Волины раннего Нового времени. Одежда рассматривается как составляющая социальных практик вознаграждения за службу. Определена номенклатура предметов одежды, которой пользовались челядь и наемные рабочие.

Ключевые слова: Волинь, челядь, наемный рабочий, одежда, служба, повседневность.

CLOTHES OF SERVANTS AND WAGE WORKERS OF THE NOBLE HOUSEHOLD IN VOLHYNIA IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

Vladyslav BEZPALKO

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article observes the clothes of noble household workers of early modern Volhynia in the context of social practice of awarding with clothes for service. The article also describes the nomenclature of garments that were used by servants and wage workers.

Key words: Volhynia, servants, wage workers, clothes, service, everyday life.

© Безпалько В.

Життя простої людини ранньомодерної України, що не належала до привілейованих станів, дедалі більше потрапляє у фокус дослідницького погляду. Однак нива з вивчення повсякдення «малих» людей, що перебували на нижчих сходинках соціальної ієрархії, ще чекає на жниво, обіцяючи свій врожай. Так, найманій робочій силі у шляхетських маєтках загалом донедавна майже не приділялося уваги у вітчизняній історіографії. Однак останні дослідження показують, що челядь становила значну частину тогочасного населення. Зокрема, І. Ворончук доводить, що у шляхетському фільварковому господарстві челядь загалом складала переважну більшість його мешканців, а також була присутня у селянських домогосподарських структурах і, за вдалим висловлюванням, творила головний кістяк робочої та служебної сили шляхетських дворів [3, с. 170, 438, 451–452]. У документах челядники фігурують під різними назвами – **двірні паробки, дівки, молодці, хлопці, жонки** – та могли бути як «отчизними», тобто особисто не вільними, так і найманими. Але всі вони так чи інакше потребували забезпечення одягом.

У сучасних дослідженнях українського селянського одягу ранньомодерної доби загалом та Волині як окремому регіоні вбранню челяді не приділяється уваги. Зокрема, Г. Стельмащук показує усе селянство як убогу верству населення, без врахування майнового та соціального розшарування, яке вочевидь мало б впливати на розмаїття предметів одягу та особливості його використання [4, с. 100; 5, с. 58–83]. Проте польські дослідники ще у другій половині минулого століття розглядали одяг XVI–XVII ст. саме у світлі фактів про неоднорідність

селянства як страти. Так, Т. Северин у своїй розлогій статті про селянський одяг пізнього середньовіччя та раннього Нового часу зосереджується на аналізі соціально-економічного становища селянства, звертає увагу на майнову та соціальну неоднорідність селянської верстви. Він не лише розглядає проблему наявності серед селян значної частини бідноти, але робить спроби вирахувати її відсоткову частку в окремих регіонах Польщі, зазначаючи, що більшість із них була вимушена найматися до заможних господарів або на шляхетські двори [13, с. 16–17].

Вбранню селянської бідноти XVI–XVII ст. Великопольщі приділяє увагу А. Глапа. Дослідник підкреслює той факт, що наймити не отримували готівкової оплати, працюючи за житло та одяг, та підкріплює таке твердження цитуванням відповідних документів [9, с. 505].

У свою чергу І. Ворончук пропонує при вивченні одягу селянства ранньомодерної доби звертати більшу увагу на джерела документального характеру і акцентує, що у попередніх дослідженнях їм відводилась другорядна роль. Адже за браком збережених залишків одягу у музейних фондах, надто малій кількості зображувальних джерел саме інформація з актового матеріалу може дати численні кількісні та якісні дані про селянський одяг. Вчена зауважує на тому, що скарги шляхтичів щодо пограбування їхніх підданих часто містять не лише переліки одягу, але і назви та колір тканин, з яких він був виготовлений, форми оздоблення. Підкреслюється важливість того, що такі джерела не є випадковими повідомленнями, а мають масовий характер [14, с. 402].

У цій публікації ми ставимо за завдання на вітчизняному документальному матеріалі показати одяг як важливе джерело для дослідження повсякденного життя челяді, виявити взаємозв'язок між забезпеченням одягом та умовами служби, дослідити номенклатуру одягу робітників у шляхетських дворогосподарствах, визначити характерні групи предметів вбрання, що були в ужитку челяді та наймитів XVI ст.

Видача одягу (або тканини для його пошиття) за службу у ранньомодерному суспільстві Східної Європи, і Волині зокрема, була однією з усталених форм винагороди та взаємостосунків пана і слуги на всіх рівнях соціальної ієрархії та стосувалася як служби представників шляхетського стану і військових категорій населення, так і нижчих страт.

Так, вираз «служать з сукні» як військова служба за винагороду, зокрема одягом чи тканиною, фіксується у записках Литовської Метрики ще наприкінці XV ст. [11, р. 116] та прослідковується впродовж XVI ст. також і за актовими матеріалами Волині. Для прикладу, шляхтич Ян Закревський, який домовився служити пахолком у жовніра Яна Кунницького за винагороду грошима з розрахунку три польських золотих за квартал та додатково люньське сукно¹ на жупан² і делію³ за повний рік служби, скаржився у липні 1585 р., що пан «не дал ми жадного гроша ани сукна, еще, дей, свои сукни, ему служачи, подрал...» [7, ф. 25, спр. 34, арк. 559–559 зв.]. У цих словах звучить

¹ Люньське, лунське – ґатунок сукна першопочатково англійського виробництва, яке згодом виготовлялося і в континентальній частині Європи.

² Жупан – верхній довгополий розгортальний одяг із глибоким загортанням піл.

³ Делія – верхній чоловічий одяг, що часто носився лише накинутим на плечі.

не просто докір за затримку платні, але і моральне звинувачення в негідному вчинку, порушенні усталеного порядку речей, за яким пан має піклуватися про вірного слугу. А великокнязівські скарбові книги початку XVI ст. часів правління Олександра та Жигимонта Старого рясніють записами про винагородження десятків осіб одягом та тканинами за військову службу, виконання монарших доручень тощо [10, р. 140–146, 186–190; 12, р. 395–430].

Проте плата одягом за службу була властива для соціально-виробничих стосунків усіх страт населення. Для прикладу, 1552 р. за річну службу «hausknechthowi» Павлові, який найнявся на «всілякі послуги» на Віленський монетний двір, окрім готівки 1,5 копи грошів, були видані кожух за 20 грошів, сукня з литовського сукна за 25 грошів, пара ботів за 10 грошів та дві кошулі за 8 грошів [8, sygn. 1028, s. 169], тобто необхідні у щоденному вжитку предмети одягу.

Робітники, наймаючись на службу на тривалий термін, віддавалися на ласку своїх господарів та мали б отримати дах над головою, їжу та одяг. Такі умови служби якнайкраще відповідали потребам виконання робіт у маетку, де працівник був щільно задіяний у виробничих процесах сільського господарства чи обслуговуванні мешканців шляхетського двору. Однак якщо винагорода одягом представників привілейованих верств передбачала, що матеріали його виготовлення та крій мали відповідати вимогам моди, то простолюдини вимушені були вдовольнитися вбранням із простих доморобних матеріалів. Ф. Бродель, звертаючи увагу на одяг сільської бідноти ранньомодерної Європи, влучно

зауважив, що примітивний, тобто повсякденний, робочий одяг створювався на базі найдешевших місцевих ресурсів та століттями не піддавався впливам модних тенденцій [2, с. 264].

Імовірно, самі умови тривалого строку служби, адже зазвичай наймалися на календарний рік, передбачали піклування господаря про потреби свого працівника [6, с. 500; 7, ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 348]. А одяг, який видавався наймитові з початку служби, міг виступати як певний аванс в оплаті за працю. Така думка цілком підтверджується і документальним матеріалом. Зокрема, пан Станіслав Кандиба скаржився, що Магдалена Скуминівна Тишкевича 10 липня 1582 р. наслала своїх слуг та захопила маєток Михалківці, який він мав тримати в оренді три роки, почавши від свята П'ятидесятниці, і де, окрім іншого, «... челяд мою, которая в том дворе Михалковском была, то есть паробковъ трех: Евхима, Харка, Грицка и невесту одну на ймя Марушку, на которыхъ, наймуючи, и на одежу, им даную, наложилъ, дей, есми десеть копъ грошей литовских, розогнали и не ведать где ихъ подели...» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 658 зв.]. Скаржник справедливо повідомляє про завдані йому матеріальні збитки, адже з наймитами був втрачений виданий їм одяг, який робітники за кілька місяців оренди ще не встигли відпрацювати.

Однак нам відомий випадок, коли за умовами угоди між паном та робітниками одяг надавався лише у користування на час служби. Так, Остафій Загорський 25 квітня 1595 р. скаржився, що минулого року з його маєтку по закінченні терміну служби при відсутності пана пішли двірні паробки рідні брати Максим і Демко, начебто не виконавши належним

чином покладену на них роботу, та прихопили з собою дві сермяги⁴, «в которых ходили», і які мали б залишити у дворогосподарстві: «... которые сермяги, дослуживши мне року, зоставити при отходе своем мели, за которые сермяги далем был грошей двадцат осмъ» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 219].

У деяких переліках майна в шляхетських дворах знаходимо згадки простих предметів одягу, притаманних селянському вжитку, які зберігалися в маєтку. В ряді описів прямо вказується, що це був одяг челяді, очевидно, яка вже перебувала на службі. Наприклад, зі скарги Огренки Іванівни Чаруковської дізнаємося, що під час пограбування її двору в с. Івачків 5 жовтня 1582 р., окрім інших речей, були забрані «кожухи и сермяги челядные» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 1116]. А Войтех Плонський скаржився, що 16 квітня 1596 р. був пограбований його дім, де разом із панським майном була забрана «... бодня с платемъ челядниковымъ, в ней плахот синих две по петнадцат грошей литовских, червоная одна за золотый, кошул три, золотый...» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 243].

Звісно, заможність пана, величина його дворогосподарства визначали кількість обслуговуючих працівників, а отже, і кількість необхідного для них вбрання. Показовим є перелік одягу для челяді у шляхетському дворі в Чорторії, який 21 жовтня 1582 р. братами Ярошем та Василем Петровичами Семашками був силою відібраний у орендарів маєтку Івана Сошенського та його зятя Михайла Мокеевича. Цей одяг зберігався в окремій кімнаті. Наведемо повний перелік речей:

⁴ Сермяга – верхній розгортальний одяг із грубого домотканого полотна природних кольорів.

«... бодня великая з хустами челядними челяди дворное: кошул кужолных женских тонких дванадцат, каждая кошуля по грошей двадцати, кошул згребных сорокъ, каждая кошуля по грошей десяти, наметок тонких двадцать, каждая по грошей шести, наметок згребных сорок, каждая по грошей два пнзей пяти, плахот наполчатых двадцат, каждая по грошей двадцат чотыри, черевиков женских козловых чирвоных парь двадцать, каждая пара по грошей три...» [7, ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 39]. Отже, перелік включає в себе 20 комплектів натільного і поясного одягу, головних уборів та взуття, тобто фактично увесь комплекс необхідних предметів вбрання. Заслуговує на увагу не тільки піклування про потреби челяді, а й високий рівень впорядкованості ведення шляхетського господарства, коли необхідні предмети одягу були приготовані про запас, що вимагало додаткових грошових витрат власника маєтку. Так, вміст згаданої бодні в сумі коштував щонайменше 1400 грошів, тобто більше ніж 23 копий грошів⁵. Для порівняння, робочий віл коштував 2–3 копий грошів [7, ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 1116–1118]. Спостерігаємо, що одягу з дешевшого і грубшого «згребного» полотна вказано вдвічі більше, ніж одягу з тоншого «кужелного» полотна. Вимальовується картина про щоденний, робочий, одяг челяді та про більш багатий, святковий, одяг, який включав навіть червоні черевики. Одяг повсякденного користування забруднювався

⁵ Ми не виключаємо, що кількість «дванадцат» кужельних жіночих кошуль вказана помилково, і насправді їх мало бути «двадцат». Звідси і можливе підвищення на 160 грошів вартості вмісту бодні з одягом. Перерахунок цієї суми в копий литовські ми здійснили з огляду на те, що всі інші речі в означеному маєтку мали оцінку виключно у литовських грошах.

досить швидко, і передбачлива його наявність із запасом давала можливість челяді завжди виглядати охайно. Окрім того, користування однаковими комплектами одягу створювало певну одноманітність зовнішнього вигляду челяді в окремо взятому шляхетському дворі, що було важливо для публічного життя нобілітету. Вірогідно, така «уніформа» для жіночої прислуги мала сприяти підвищенню авторитету пана, підняттю або підтриманню його престижу у суспільстві, а для самої челяді – престижності служби у цього шляхтича.

Ймовірно, саме виданий за службу одяг прихопила «жонка дворная служебная» Ядвіга Литовка під час втечі 19 листопада 1598 р., яку Петро Пересецький розшукував та намагався повернути з Городиського маєтку Киндина Хом'яка. Скаржник озвучив шкоди, які вона наробила завдала, а саме: «... взяла сермягу, купленую за пятьдесят грошей литовских, плахту, купленую за сорок грошей литовськихъ, сорочок три, каждая зособна куплена по одному золотому полскому, рантухов три, каждый куплен по грошей литовских шестнадцати, боты, куплены за грошей шестнадцать...» [7, ф. 21, оп. 1, спр. 37, арк. 13 зв.].

Челядь нерідко отримувала одяг і у винагороду за вірну службу за заповітами своїх господарів. З ласки тестатора прислуга могла стати власником навіть одягу з імпортних тканин – жупана чи ярмяка⁶ з панського гардеробу [3, с. 183–184]. У більшості випадків це було старе, ношене вбрання, яким за життя користувався господар-небіжчик. Характерним

⁶ Ярмяк, ермяк – довгополий верхній розгортальний одяг, мав великий виложистий комір та оздоблювався кольоровими шнуровими петлицями; виготовлявся переважно з сукна, рідше з шовкових тканин.

прикладом може слугувати запис 1600 р., у якому виконавці тестаменту зазначають, «што ся дотычет другихъ портокъ бурнатныхъ⁷, также жупана козацко-го, опончи⁸ старои и шапъки подшитои старых, то все небожчикъ пан Иван Марковский хлопцу своему, который през час немалый при немъ был, отказал, теды ест отдано...» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 556].

Скарги шляхтичів щодо нападів на двори, житлові будинки та різноманітні господарчі приміщення дають цінну інформацію про вбрання, в яке були одягнені челядники, що перебували на місці події під час виконання своїх обов'язків. Так, пан Степан Митковський скаржився, що 2 грудня 1593 р. була пограбована його кухарка – «жонка дворная». Коли вона поспішила вийти з будинку, щоб загнати свиней, які зловмисниками були навмисне випущені із загороди, з неї зірвали «толстку чирвоюю, которая коштвала золотый полский, рантух ткацкий, который коштвал грошей петнадцат литовских, и пояс з голником⁹, у голнику было грошей литовских пулпетадесят, и пояс з голником коштвал грошей осмъ литовских...» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 767 зв.].

Деталізований опис та оцінку одягу, в якому ледь не кожному предмету дана прикметникова характеристика, отримуємо з протестації Гермогена Яковича Ясениницького про те, що в ніч з 18 на 19 листопада 1585 р. під час бійки у корчмі був пограбований його паробок: «... у паробка, дей, дворного, у Клима зъгинула

⁷ Бурнатний – брунатний, назва коричневого або червоно-коричневого кольору.

⁸ Опонча, опанча – верхній плащоподібний одяг для їзди верхи.

⁹ Гольник – невеликий футляр для носіння дрібних господарчих предметів і грошей.

серъмяга серая, за которую, дей, далъ был двадъцать грошей литовских, шапъку курбачъку чорную, за которую, дей, далъ былъ семь грошей литовских, поесь з мошьною и з ножами, за поесь, дей, кованый грошей чотыри литовских, за ножи угорьские полчваръта грошей литовских, в мошонъце, дей, было десеть грошей литовских...» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 1319 зв.–1320]. Інші претензії щодо пограбувань більш лаконічні. Зі скарги Ігната Юхновича Гуляльницького дізнаємося, що під час нападу на його винницю 26 вересня 1583 р. «з наймита зняли и пограбили сермягу чорную торговую, за сорокъ грошей купленую...» [6, с. 374; 7, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 484]. У сермягу у лютому 1594 р. була одягнута і «невеста дворная» Меланка, якій за своєї відсутності доручив наглядати за домом у с. Волька Піщанка пан Остафій Загорський [7, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 287 зв.–288].

Найчастіше інформацію про одяг челядників-чоловіків знаходимо у скаргах про пограбування під час виконання польових робіт, коли працівники були чи не найбільш вразливими для раптового нападу, без можливості сховатися або отримати допомогу. Подробиці окремих таких подій наведені в Таблиці 1. І такі неочікувані наскоки ворожої сторони можуть слугувати сучасному дослідникові – адже подальші скарги постраждалих з перерахуванням пограбованого майна певним чином виступають миттєвими відбитками щодо наявності тих чи інших предметів одягу чи аксесуарів, безпосередньо вдягнених на людину. А це, з урахуванням вказаної дати нападу або ж навіть пори доби, місця та інших обставин події, що влітаються в канву соціальних відносин, дає можливість для

створення якомога повних реконструкцій, у яких одяг виступає комплексною та органічною частиною різних аспектів повсякденного життя.

Введені до наукового обігу джерела показують вартість одягу, а також розкривають характеристики матеріалу, з якого він виготовлений. Так, вказана вартість сермяг варіюється від 20 до 50 грошів, що можна пояснити як станом зношеності одягу, так і особливостями матеріалу чи крою виготовлення та можливими способами прикрашання. Вказана вартість у переліках одягу є важливим джерелом для порівняння та виведення середньої ціни того чи іншого предмета, що мав відповідати утилітарним вимогам до робочого вбрання.

Численні приклади наводять на переконливий висновок, що сермяга була найпоширенішим різновидом дешевого верхнього одягу та носилася у всі пори року, тоді як, наприклад, кожух фіксується у записах в холодні місяці. Також сермяга була достатньо цінним та вартим уваги грабіжників предметом чоловічого одягу, бо фактично вона присутня в усіх переліках пограбованого одягу, а в ряді випадків є єдиним пограбованим предметом.

Наведені в Таблиці 1 дані показують наявність у робітників предметів одягу та аксесуарів, які не згадуються серед речей, отримуваних за службу. Ймовірно, пояси, ножі, кресала, гаманці та інші дрібні різноманітні предмети були у безпосередній власності самих челядників.

На відміну від селян-господарів, які були матеріально спроможні придбати чи пошити багатші предмети одягу, такі як ярмяки, жупани, делії з імпортних тканин, та активно презентувати таке вбрання на свята чи на ярмарках [1, 12],

челядь, зі сторінок архівних документів, не постає ані власниками, ані користувачами такого одягу, а вдягалася у звичне робоче вбрання. Наприклад, у двох паробків пана Іони Охлоповського, яких було послано у торговельну поїздку, у березні 1580 р. було пограбовано дві гуні, дві сермяги і кожух [7, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 263].

Слід зауважити, що одяг, у який був одягнений той чи інший представник челяді та прислуги, може виступати певним маркером в дослідженні соціального розшарування серед двірної служби. За нашими спостереженнями, більш наближені до господаря маєтку (і ми не маємо на увазі служебників-шляхтичів) були в змозі вдягтися в зразки багатшого одягу і цим вигідно відрізнитися від «роботної» челяді як у будній день, так і на свято. Так, зі скарги панів Богдана і Григорія Борейків Кнерутських дізнаємося, що 20 травня 1594 р. був пограбований їхній слуга Трухон Кухар, з якого зняли «копеняк»¹⁰ сукна білого брезинського, которий его коштваль пульторы копы грошей, ку тому шапъку, за шесть грошей купленую, поесь з ножами, за грошей чотыри купленые, изъ мошонкою, в которой было чотыри золотых полских...» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 754 зв.–755]. У копеняк з брезинського сукна також був одягнений кокорівський двірник Микита під час виконання робіт на млині у містечку Орля 14 червня 1597 р. [7, ф. 21, оп. 1, спр. 36, арк. 233–234]. А 12 жовтня 1595 р. Андрій, двірний балвер пана Михайла Мишки Варковського, під час поїздки на ярмарок був пограбований та

¹⁰ Копеняк – різновид верхнього широкого плащового одягу прямого покрою із широкими рукавами.

Таблиця 1

Імена та належність пограбованих осіб	Дата та обставини події	Перелік та характеристика пограбованих предметів	Джерело
Макар, Миско і Федко, двірні молодці Івана Тимоховича Гуляльницького	26 жовтня 1580 р. працювали в полі	«... у Макара сермягу, шапку, пояс з ножами и з мошною, в мошне сорокъ грошей литовских; у Миска сермягу, шапку, пояс з мошною, в мошне грошей двадцать литовскихъ; а у Федка сермягу, шапку, пояс з мошною и з ножами угорскими...»	[7, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 533 зв.]
паробок Левка Семеновича Гуляльницького	13 листопада 1580 р. у діброві	«... кожухъ бараний за петдесят грошей, сермягу за золотый полский ...»	[7, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 562 зв.]
Юско, Павло і Тасим, двірні паробки Щасного Харлинського	19 червня 1582 р. в полі під час оранки	«Юска... зняли з него сермягу белую, за которую дал полкопы грошей, поясъ кованый, за который дал чотыри гроши, ножи великие угорские, за которые дал пят грошей, грошей готовых з мошонкою осмънадцать; Павла... пограбили з него сермягу чорную за которую дал полчетвертадесят грошей, шапку, за которую дал шесть грошей, готовых грошей з мошонкою отняли двадцат; Тасима... пограбили у него сермягу серую за которую дал двадцать пять грошей...»	[7, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 591]
Бартош, двірний паробок Михайла Ворони Боратинського	20 червня 1586 р. повертався з поля	«... з него сермягу чорную за пятьдесят грошей купленую изняль...»	[7, ф. 25, оп. 1, спр. 36, арк. 546]
хлопець пана Семена Круневича	5 травня 1595 р. в полі «опатр овал» біля худоби та наглядав за посівами	«... сермягу белую, которая коштowała грошей тридцат литовских, поес з ножами и з огнивом, который коштował грошей дванадцать, калита, купленая за дванадцать грошей литовскихъ, шапку, купленую за шест грошей...»	[7, ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 249 зв.]
двірні паробки і піддані Яна Липинського	24 липня 1597 р. під час оранки	«... сермяг шесть, три крамных а три домовых, за крамные сермяги за три по полкопы грошей литовских, а за домотканые дано по золотому полскому, шапокъ две по грошей пять литовских...»	[7, ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 541 зв.–542]
паробки Іоана Гуляльницького, священника церкви святої Покрови	31 серпня 1598 р. на церковному ґрунті, в гаї	«... у Петра сермягу новую за петъдесятъ гршей купленую, гршей готовыхъ три золотыхъ полских, шапку и поес з ножами; у Конъдрата сермягу за сорокъ гршей и гршей готовыхъ сорокъ, шапку и пояс з ножами; а у Тимофея сермягу за сорокъ и пять гршей купленую...»	[7, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 221 зв.]

«з него самого оборвали» делію вартістю три копи грошів, шапку за 20 литовських грошів і корд [7, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 700]. Двірники з сім'ями жили при шляхетському дворі та наглядали за господарством, а інколи виконували обов'язки урядників та здійснювали управління маєтком. Як вдало 1599 р. охарактеризував князь Петро Збараський двірника Кузму, «в которог ключи от всее маетности его звереные и поданы были» [7, ф. 21, оп. 1, спр. 36, арк. 200 зв.]. Кухарі та балвери, в руках яких було панське здоров'я, також займали наближені до особи господаря місця в ієрархії домашньої служби. Зовнішнім проявом цього був, зокрема, кращий і багатший одяг.

Яскравий приклад з переліком заможного селянського вбрання, в якому наявні навіть предмети з оксамиту, знаходимо у скарзі пані Раїни Корницької на Яска Андрузького, який 8 травня 1599 р. пограбував її двірницю Марушку (в інших місцях документа також названа «дворничкою» і «служебницею дворною»), коли та виганяла худобу до череди. З неї було знято «ермяк синий лунский новый, который ее коштовал три копы грошей литовских, шапку оксамитную, которая коштовала пят золотых полских, и пояс ексамитный, который на ней был, занкглийками¹¹ сребраными, который коштовал два золотых полских, и мешок у пояса, в котором было потройными полскими два золотых полских» [7, ф. 21, оп. 1, спр. 35, арк. 157 зв., спр. 37, арк. 41 зв.]. Бачимо, що навіть під час виконання такої брудної роботи, проте пов'язаної із спілкуванням на вигоні з іншими селянами, жінка вдягнулася відповідно до свого статусу.

¹¹ Занкглик – застібка.

Заслугує на увагу згадка про одяг, який давався в рахунок оплати робітникам, що виконували спеціальні роботи. Так, у 16 будників, яких найняв Федір Кадянович Шпановський на роблення попелу і яким вже авансом було видано по 2 копи грошів та «одежи, которую, дей, имъ тые ж слуги мои, покупивши на роботу попелную, был подавал», 14 жовтня 1580 р. слуги Миколая Монвида під час нападу «взяли сермягъ шестнадцат, каждая, дей, сермяга по тридцат грошей литовских, кожухов десет, каждый кожух по копе грошей литовских, кафтаников шест, каждый кафтаник по грошей двадцати, шапок шестнадцат, каждая шапка по чотыри гроши литовских...» [7, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 492 зв.]. Отже, кожен будник отримав сермягу та шапку, але кожухи були видані не всім, і частина отримала більш дешеві кафтаніки. Це можна пояснити різною кваліфікацією робітників, а отже, і різницею в оплаті праці.

Для виконання деяких видів робіт працівникові міг бути виданий спеціальний одяг згідно зі специфікою служби. Наприклад, уночі 26 серпня 1599 р. під час наїзду Івана Білостоцького зі слугами на поле Яцка Білостоцького був побитий і пограбований найманий двірний паробок Миско, який доглядав за кіньми та стеріг овес. В результаті нападу були відібрані шапка за п'ять грошів та опанча вартістю півкопи грошів [7, ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 706]. Як відомо, верхній одяг під назвою «опанча» використовувався для їзди верхи і в цьому разі був потрібен наймитові для постійного перебування біля коней.

Отже, з наведеного документального матеріалу можемо окреслити номенклатуру предметів одягу, які давалися паном

своїй челяді в рахунок оплати за роботу або ж у користування на час служби. Для чоловіків це верхній одяг, у першу чергу сукняний – сермяги, а також хутряний – кожухи, і головні убори – шапки. Для жінок документи фіксують значно ширший перелік предметів одягу. Це натільний одяг – сорочки, поясний одяг – плаhti, головні убори – намітки, рантухи, а також взуття – боти, черевики.

Окрім цього, маємо згадки предметів одягу та аксесуарів, які, вочевидь, були у безпосередній власності робітників. Це пояси, ножі, кресала, різноманітні поясні сумки, гаманці, футляри. Звісно ж, всі ці переліки не є вичерпними та можуть бути доповнені і уточнені в результаті опрацювання нових масивів архівного матеріалу.

У підсумку вдалося отримати нове знання про предмети одягу як реалії матеріального світу, визначити номенклатуру предметів одягу, які робітники отримували у винагороду за працю, і предметів, які челядь мала у своїй безпосередній власності. Формування комплексу предметів одягу, способи та досвід користування ними отчизною та найманою челяддю тісно пов'язані з виробничим процесом і системою усталених соціальних відносин та взаємозалежностей ранньомодерної доби. А вивчення вбрання в контексті інформації про обставини, у яких згадуються користувачі одягу, яку отримуємо з актових джерел, дає можливість подивитися на функціонування одягу через призму повсякдення. Життя людини, яка перебуває на нижніх щаблях соціальної ієрархії та майнового розшарування, безпосередньо рідко відображається в документах. Тому його вивчення через сприйняття одягу як органічної

компоненти феноменів повсякдення, елементу соціальної комунікації є одним із перспективних напрямків подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько В. Деякі факти про матеріальний вимір селянського повсякдення (за документами Волині кінця XVI – початку XVII ст.) / В. Безпалько // Пам'ятки. – К., 2015. – Вип. 15–16. – С. 11–21.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. – Т. I. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з франц. Г. Філіпчук / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
3. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / І. О. Ворончук. – К.: Фенікс, 2012. – 712 с.
4. Стельмашук Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження / Г. Стельмашук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 280 с.
5. Стельмашук Г. Українське народне вбрання / Г. Стельмашук. – Львів: Априорі, 2013. – 255 с.
6. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. – Випуск I. Волинь XVI ст. / Упоряд. В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук, М. М. Кучерук, Ю. І. Чубик. – К.: Фенікс, 2014. – 776 с.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
8. Biblioteka Czartoryskich. Dział Rękopisow.
9. Glapa A. Ubiór chłopski / A. Glapa // Kultura ludowa Wielkopolski / Pod red. J. Burszty. – Т. 1. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960. – С. 497–561.
10. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro saskaitu knygos (1494–1504) / Parengė D. Antanavičius, R. Petrauskas. – Vilnius: Pilių tyrimo centras «Lietuvos pilys», 2007. – 512 p.
11. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 / Parengė

A. Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – 516 p.

12. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. – 709 p.

13. Seweryn T. Ubiór chłopski 1450–1650 / T. Seweryn // Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie. – T. I. – Krakow, 1960. – S. 9–74.

14. Woronczuk I. Спільні риси і шляхи розвитку одягу українських і польських селян у XVI–XVII століттях (методологічні та методичні засади і підходи) / I. Woronczuk // Acta Polono-Ruthenica. – Vol. I. – Olsztyn, 1996. – S. 401–407.

REFERENCES

1. BEZPALKO, V. (2015). Some Facts about the Material Dimension of Everyday Peasant Life (Based on the Volhynia Documents of the Late 16th – Early 17th Century). In: *Pamiętki. Zbiornik naukowych prac UNDIASD*. (Milestones. Collection of Scientific Works of Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Record Keeping), Vol. 15–16. Kyiv, pp. 11–21. [in Ukr.]

2. BRODEL, F. (1995). *Structures of Everyday Life: The Possible and the Impossible*, Vol. 1 of *Material Civilization, Economy and Capitalism, 15th –18th Centuries*. Kyiv: Osny, 543 p. [in Ukr.]

3. VORONCHUK, I. (2012). *Population of Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Century: Family, Household, Demographic Factors*. Kyiv: Feniks, 712 p. [in Ukr.]

4. STELMASHCHUK, H. (2006). *The Old Clothes in Volhynia: Ethnographic and Artistic Investigation*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 280 p. [in Ukr.]

5. STELMASHCHUK, H. (2013). *Ukrainian Folk Costumes*. Lviv: Apriori, 255 p. [in Ukr.]

6. BEZPALKO, V., VYSOTIN, M., VORONCHUK, I., comps. (2014). *Volhynia of the 15th Century*, Vol. 1 of *Ukrainian Everyday Life of Early-Modern Period. Collection of Documents*. Kyiv: Feniks, 776 p. [in Ukr.]

7. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]

8. *Biblioteka Czartoryskich. Dział Rękopisow*. [in Pol.]

9. GLAPA, A. (1960). Ubiór chłopski. In: J. BURSZTY., ed., *Kultura ludowa Wielkopolski*. Vol. 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, pp. 497–561. [in Pol.]

10. ANTANAVIČIUS, D., PETRAUSKAS, R., comp. (2007). *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro saskaitu knygos (1494–1504)*. Vilnius: Lietuvos pilys, 512 p. [in Lith.]

11. BALIULIS, A., comp. (2007). *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 516 p. [in Lith.]

12. BALIULIS, A., FIRKOVIČIUS, R., ANTANAVIČIUS, D., comps. (1995). *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 709 p. [in Lith.]

13. SEWERYN, T. (1960). Ubiór chłopski 1450–1650. *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, Vol. I. Krakow, pp. 9–74. [in Pol.]

14. WORONCZUK, I. (1996). Common Features and Paths of Development of Ukrainian and Polish Peasants' Clothing in 16th – 17th Centuries (Methodological and Methodical Principles and Approaches). *Acta Polono-Ruthenica*, Vol. I. Olsztyn, pp. 401–407. [in Ukr.]

V. Bezpalko

Clothes of Servants and Wage Workers of the Noble Household in Volhynia in the Second Half of the 16th Century

Abstract

The article observes clothes of the noble household servants in Volhynia. The main sources for the research are acts of the borough books made in the second half of the 16th century.

The gifts of clothes (or fabric for sewing them), granted for the service in the early modern society of Eastern Europe, and particularly Volhynia, were among the established forms of award and representation of the relationship between a master and a servant on every stage of social hierarchy.

The terms of the prolonged service (usually for a calendar year) provided themselves for the master's care for his servant, the wearing of clothes being considered an essential condition for the fulfillment of work. Moreover, the clothes given at the beginning of service could serve as an advance payment for work.

Relying on the archival documentary materials, the author describes the nomenclature of the garments given by the master to his servants as a payment for completed work. While for men such gifts consisted of outerwear elements, made both of woolen cloth and fur, as well as different headdresses, those for women were of a wider choice. They included underwear, e.g. shirts, various girdles, shawl-like headwear, and some types of footwear. The acts contain mentions not only about waistbanding items like belts or braids but also about diverse accessories and household goods which were attached to such type of clothes. They included money pouches, knives, and steels. Moreover, such records contain information about the price of such items and clothes, the material they were made of, their colour, condition, etc.

Both the shaping of the complex of garments and its usage by patrimonial and wage servants are closely related to the production process and the system of established and interwoven social relations of the early modern period. The study of clothes in the context of daily situations, described in the sources, doesn't only give us new knowledge about the items of clothes as a part of the material world but also allows us observing the phenomenon of clothes through the prism of everyday life, shows us garments as its integral part. The routine of a person who resides on the lower levels of the society and property stratification is rarely presented in the acts; thus, its exploring through the study of clothes can be seen as a prospective research direction.

З наведеного документального матеріалу можемо окреслити номенклатуру предметів одягу, які давалися паном своїй челяді в рахунок оплати за роботу або ж у користування на час служби. Для чоловіків це верхній одяг, у першу чергу сукняний – сермяги, а також хутряний – кожухи, і головні убори – шапки. Для жінок документи фіксують значно ширший перелік предметів одягу. Це натільний одяг – сорочки, поясний одяг – плахти, головні убори – намітки, рантухи, а також взуття – боти, черевики.